

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023

LXV. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

TANULMÁNYOK
SOMOGYI ÉVA TISZTELETÉRE

Ifj. Bertényi Iván, Cieger András,
Deák Ágnes, Gyáni Gábor, Klement Judit,
Konrád Miklós, Manhercz Orsolya,
Matolcsi Réka, Ress Imre és Vér Eszter Virág írásai

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztői
KLEMENT JUDIT, MANHERCZ ORSOLYA

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2023-as évfolyam megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXV. évfolyam, 2023. 1. szám

SOMOGYI ÉVA TISZTELETÉRE

Klement Judit – Manhercz Orsolya Köszöntés	5
Deák Ágnes A bölcs, de félénk Fabius Cunctátor: gróf Esterházy Móric	7
Ress Imre A horvát 1861. évi LXII. törvénycikk királyi szentesítésének legendája és legitimációs funkciója	29
Vér Eszter Virág Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán: fogadtatás, emlékezet, mítosz	43
Manhercz Orsolya „Istenem, istenem, ezentúl már Buda lesz a birodalmi székváros.” Udvari élet Pest-Budán a 19. században	65
Cieger András – Matolcsi Réka Királyhűség, állampolgári lojalitás, nemzeti identitás. Többes kötődések a dualizmus kori Magyarországon	87
Ifj. Bertényi Iván A delegáció főrendiház által választott tagjainak társadalmi háttere	99
Gyáni Gábor Szocializáció az arisztokrata családokban	123
Konrád Miklós Sportélet, polgárosodás és antiszemitizmus Magyarországon, 1867–1914	139
Klement Judit Budapest és a malmok, 1841–2008	155

KIRÁLYHŰSÉG, ÁLLAMPOLGÁRI LOJALITÁS,
NEMZETI IDENTITÁS
Többes kötődések a dualizmus kori Magyarországon

CIEGER ANDRÁS – MATOLCSI RÉKA

FIDELITY TO THE KING, CITIZEN LOYALTY AND NATIONAL IDENTITY
Multiple Loyalties in Hungary of Austro-Hungarian Monarchy

The multi-ethnic community of the Austro-Hungarian Monarchy provides an intriguing field of exploration for the research of loyalties and identities that existed parallelly and sometimes in competition with one another. It is to this topic that the paper aims to contribute by surveying methodological considerations and offering some problem-articulating thoughts. After the Compromise of 1867, in Hungary the norms of the modern bureaucratic state coexisted with the forms of behaviour that were inherited from the preceding premodern society. The authors demonstrate this duality through the relationship between fidelity of subjects and loyalty of citizens, and then examine the relationship of this latter bond with national identity through an investigation of the state symbols. They come to the conclusion that the Hungarian state subjected its own citizens to a kind of forced loyalty test, but in symbolic conflicts with the nationalistic aspirations it generally came off worse.

Keywords: national identity, citizenship, multiple loyalties, Austro-Hungarian Monarchy, symbolic conflicts

---

Régen meghalt emberek kollektív érzelmi attitűdjeinek tudományos feltárása meglehetősen kockázatos vállalkozás. A módszertani nehézséget az okozza, hogy az olyan képlékeny és csüggesztően összetett fogalmak – mint például az identitás – működéséről a nagy közösségek szintjén csak sejtéseink lehetnek, vagy csupán túlzottan általános megállapításokat tehetünk.¹ A témával foglalkozó nemzetközi szakirodalom is egyre inkább amellet foglalt állást, hogy ha többet szeretnénk megtudni egy adott korszak társadalmának integrációjáról, akkor az identitás helyett érdemesebb a lojalítások többes számban használt

---

Cieger András, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK TTI, Újkori osztály. Matolcsi Réka, doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola.

- 1 Cieger András: Nemzeti identitás és állampolgári lojalitás a dualizmus kori Magyarországon. In: „A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. Szerk. Glässer Norbert – Zima András – Nagyllés Anikó. Szeged, 2016. 87. Ugyanakkor az identitásdiskurzusok vizsgálhatósága mellett érvel Tarafás Imre: „Németnek születtem, de az vagyok-e még mindig?” Identitásválság-diskurzusok „német Ausztriában”, 1866–1914. *Világtörténet* 12 (2022) 6.

fogalmára, illetve az egyének, társadalmi csoportok tudatában és magatartásában kialakuló többirányú elköteleződések kölcsönhatásaira összpontosítani.²

A témára irányuló közös szakmai gondolkodást ösztönző, problémafelvető rövid írással Somogyi Éva munkássága előtt is tisztelni kívánunk, aki monográfiájában sokrétűen elemezte az Osztrák–Magyar Monarchia magyar honos tisztviselőinek lojalitásait.³

A lojalítások kutatásáról

A lojalítás kategóriája gyakran ugyanazokkal a viszonyrendszerekkel áll kapcsolatban, mint az identitás: a birodalom, nemzet és állam iránti hűséggel, etnikai, vallási, társadalmi (stb.) hovatartozással. A lojalitáskutatás azonban nemcsak a hosszú távú elköteleződést, hanem a szereplők aktuális cselekvési lehetőségeit is vizsgálja. A lojalitásvizonyok alakulása ugyanis sokkal inkább időhöz és szituációhoz kötött, hiszen identitásunkhoz képest lojalitásunkat akár napról napra felül kell/lehet vizsgálnunk, megújítanunk vagy megvonunk (például reggel tükörbe nézve, vagy munkahelyi főnökünket megpillantva, esetleg egy-egy kormányzati intézkedést megtapasztalva), anélkül hogy meginogna nemzeti identitásunk, vallási meggyőződésünk, értelmiségi öntudatunk stb. Kétségtelen azonban, hogy hosszabb távon lojalitásdilemmáink kihathatnak identitásunkra is.

Az identitás a vizsgált egyénre vagy az adott közösségre összpontosít, a lojalitás fogalma azonban elemzésnek veti alá azt a másik személyt, intézményt vagy struktúrát és annak érdekeit is, aki vagy amely iránt kialakul a hűség érzése. Ezért szokás megkülönböztetni a horizontális lojalitást, azaz az azonos szintek közötti szolidaritási viszonyokat (például társadalmi, foglalkozási csoportok, családok kohézióját, felekezet- és etnikumközi kapcsolatokat), valamint a vertikális lojalitást, amelynek rendszerint az állampolgárok életét szabályozó politikai intézményekbe és rendszerekbe (kormányba, államba, királyba stb.) vetett bizalom jelenti az alapját.

A történeti lojalitáskutatásokra jelentősen hatott azon nézet, miszerint az egyének és csoportok különféle lojalitásai gyakran egymással versengő és konfliktusos viszonyban állnak, és e kötődések bizonyos kihívások következtében hierarchiába rendeződhetnek.⁴ Mindezen jellemzőket a nemzet és az állam iránti lojalitás összeütközésével illusztrálhatjuk a legjobban: például a vizsgált korszakban, a Magyarországon zajló nemzeti integráció során a magyar államhoz való hűség elvárásként fogalmazódott meg a nem magyar anyanyelvű közösségekkel szemben, ami esetenként konfliktushelyzetet teremtett.⁵ Ez az el-

2 Jana Osterkamp – Martin Schulze Wessel: *Texturen von Loyalität. Überlegungen zu einem analytischen Begriff. Geschichte und Gesellschaft* 42 (2016) 553–573.

3 Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői, 1867–1914.* Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

4 James Connor: *The Sociology of Loyalty.* Canberra, 2007. 47–51., 130–133.

5 Lásd pl. e követelmény jelentkezését az állampolgárság korabeli értelmezése kapcsán: Crina Capota – Vasile Vese: *Citizenship, Loyalty and National Identity in Austria–Hungary. The Romanian Case (1848–1918).* In: *Citizenship in Historical Perspective.* Ed. Steven G. Ellis – Guðmundur Hálfánarson – Ann Katherine Isaacs. Pisa, 2006. 127–139. Horvátország esetében a lojalitás kinyilvánítása még erősebb elvárásként jelentkezett.

méleti felvetés ugyanakkor a felekezeti kötődések feltárásához is hasznos kiindulópontot jelent, ahogyan azt jól szemléltetik például a hazai kutatók közül Fenyves Katalin kutatásai, aki a magyarországi zsidóság lojalitáshierarchiáját vizsgálta.⁶

E perspektívát a „nemzeti közömbösség” (tudniillik, akiket nem ért el, nem mozgósított a nemzetépítő nacionalizmus) kategóriájából kiindulva kritizálta Tara Zahra, aki úgy látta, hogy a lojalitás – az identitással szemben – hiába hangsúlyozza jobban az egyének cselekvőképességét, analitikus fogalomként mégis evidenciaként kezeli a nemzeti közösségek létét. Zahra a kutatások kapcsán a következőre figyelmeztet: „óvakodnunk kell, hogy mögöttes hierarchiába rendezzük a lojalításokat, a nemzettel szembe- vagy fölé állítva a vallást, az osztályt, a fajt, a társadalmi nemet vagy a régiót.”⁷ Véleményünk szerint akkor járunk el helyesen, ha megfogadva az iménti figyelmeztetést, történészként nem állítunk fel képzeletbeli rangsort a kötődések sorrendjét vagy erősségét illetően, hanem arra figyelünk, hogy az adott kor embere konkrét élethelyzetekben milyen szempontokat mérlegelt és végül miként döntött elköteleződési között.

A történeti lojalitáskutatás homlokterében sokáig kizárólag a válságok és kielezett (verseny)helyzetek álltak, amikor a lojalitási elvárások fokozottan nehezednek egy adott közösségre, egyénre, amikor a hűség fenntartása és kinyilvánítása, illetve ezzel szemben a kivonulás és tiltakozás dilemmája döntési kényszer elé állítja a polgárokat. Sok esetben ilyenkor elvárásként fogalmazódik meg, hogy a többirányú lojalítások közül az egyén vagy közösség egyet mindenképp elhelyezzen, s ez rendszerint együtt jár a hűség nyilvános és látványos megvallásával vagy éppen egy ilyen gesztus elutasításával. Gondoljunk itt az állampolgári hűség és az etnikai hovatartozás, vagy a felekezeti és nemzeti lojalítások időnkénti ellentétére háborús időszakokban.⁸ Rendkívüli időkben ugyanakkor az állam iránti hűség megnyilvánulásának hétköznapi formái könnyen észrevétlenül maradhatnak a hatóságok számára negatív előfeltevéseik miatt.⁹

A hűség fogalmához a közgazdaságtan felől közelítő Albert O. Hirschman klasszikus munkájában extrém lojalitásról, sőt öncsaláson alapuló lojalitásról is beszél.¹⁰ Azaz egy személy (legyen az egy vásárló vagy egy állam polgára) vagy egy közösség akkor is fenntartja hűségét egy vállalat, szervezet vagy az állam iránt, amikor az már racionális érvekkel nem lenne indokolható. Mégis, a végsőkig reménykedik a horizontális szolidaritásban,

Lásd Eszik Veronika: „Neki kell megköszönnünk, hogy hazánkban mindenhol gyönyörű iskolák emelkednek.” A hála szerepe a 19. század végi magyar politikai gondolkodásban és a „hálátlan” Horvátország. In: *Az érzelmek története*. Szerk. Lukács Anikó – Tóth Árpád. Bp., 2019. (Rendi társadalom – polgári társadalom 31) 479–492.

6 Fenyves Katalin: Párhuzamos lojalítások. Császárhűség, magyar nemzeti és zsidó elkötelezettség a magyarországi zsidó nyilvánosságban. In: *A királyhűség jól bevált útján*, 133–145.

7 Tara Zahra: Képzelt nemközösségek. A nemzeti közömbösség mint elemzési kategória. [Ford. Berecz Ágoston.] *Regio* 25 (2017) 2. sz. 29–30.

8 A háborús időszakokban különösen a hűtlenség problémája jut hangsúlyos szerephez mind a nyilvános diskurzusban, mind pedig társadalmi szinten. A témáról lásd Mark Cornwall: *Traitors and the Meaning of Treason in Austria-Hungary's Great War*. *Transactions of the Royal Historical Society* 25 (2015) 113–134.

9 Alon Rachamimov: Hűségellenőrök. Osztrák–magyar cenzorok az I. világháború idején. *Sic Itur ad Astra* (2022) 76. sz. 61–84.

10 Albert O. Hirschman: *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* [Ford. Csontos László – Mezei I. György.] Bp., 1995.

bízik a politikai rendszerben, és kitart megszokott értékei és hite mellett, vagy éppen ellenkezőleg: nincs kellő bátorsága kivonulni vagy tiltakozni, esetleg nem hisz a tiltakozás hatékonyságában (például akkor sem menekül el szülőföldjéről, amikor már az egzisztenciája vagy az élete forog veszélyben). Fontos azt is megjegyeznünk, hogy Hirschman elméletében nem csupán harmadik döntési opcióként kezelte a lojalitást, hanem egyfajta döntést befolyásoló attitűdként is, amely értelemben minél inkább hűségese valaki az adott termék/szervezet/állam iránt, annál nagyobb eséllyel választja a tiltakozás lehetőségét a kivonulás helyett. E tézist később a politika világára vonatkozóan tovább árnyalta Anthony Harold Birch brit politológus, aki úgy látta, hogy a tiltakozás és a lojalitás között éppen fordított összefüggés érzékelhető a politikában, vagyis az utóbbi inkább csökkenti az előbbi valószínűségét: például egy lojális párttag inkább hajlik arra, hogy elfogadjon egy vezetői döntést, mintsem kritikával illesse azt.¹¹

Szerencsére a kutatók figyelme manapság már kiterjed a nyugalmi periódusokra is. A lojalitásdilemmák ugyanis gyakran a mindennapok részét alkotják, hiszen alá- és fölérendeltségi viszonyok között, kisebb és nagyobb közösségek tagjaiként éljük életünk. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a lojalitás többszereplős folyamat, amelyben vizsgálhatjuk a normatív elvárások megfogalmazóit, illetve az egyének és közösségek lojalitásának „validálásában” részt vevőket is.¹² Ez felveti a lojalitáskutatás egy másik szempontját: azoknak az intézményeknek a tanulmányozását, amelyek arra hivatottak, hogy biztosítsák az állam iránti lojalitást, mint például az iskola vagy a hadsereg. E szocializációs fórumokat tekinthetjük „hűségessé tevő ügynökségeknek” is, hiszen tudatosan arra törekednek, hogy erős elköteleződést alakítsanak ki az állam (illetve gyakran a nemzet) iránt.¹³ Újabban a kutatók a lojalitást a „fentről” szervezett, rendszerint közigazgatásilag körülhatárolt terület („territory”) és az „alulról” kezdeményezett, általában csak a képzeletben, egyéni és közösségi tudatban létező tér („space”) fogalmakkal is összekötötték, arra a kérdésre összpontosítva, hogy miként alakultak bizonyos marginalizált kisebbségi közösségek lojalitásainak térbeli dimenziói, illetve hogy azok hogyan viszonyultak a birodalmak területi és igazgatási átszervezéseihez.¹⁴

Véleményünk szerint a lojalitásdilemmák tanulmányozása szempontjából a 19. század különösen izgalmas vizsgálati terep. A hosszú 19. században ugyanis jelentősen átalakult az állam működése, a társadalom szerkezete és a gazdaság világa. E változások olyan jelenségekkel írhatók le, mint az átmenet a rendi kiváltságokon alapuló gazdasági struktúrákból a kapitalizmusba, vagy a polgárosodás folyamata, a modern politikai és közigazgatási rendszer kiépülése, vagy éppen a nyilvánosság átalakulása. Témánk szempontjából kiemelendő, hogy a hagyományos (rendi, földesúri, vallási) kötelekeken alapuló hűséget fokozatosan háttérbe szorította az állampolgári lojalitás. Mindezen folya-

11 Anthony Harold Birch: Economic Models in Political Science. The Case of 'Exit, Voice, and Loyalty'. *British Journal of Political Science* 5 (1975) 69–82.

12 Kovács András: Identitások és lojalitások. In: *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Szerk. Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László. Bp., 2005. 67–72.

13 Osterkamp–Wessel: *Texturen*, 562.

14 Jana Osterkamp: Imperial Loyalties. Pluralism of Belonging, Territories, and Spaces in the 19th Century. *Nationalities Papers* 50 (2022) 857–870.

matokat pedig multietnikus térségünkben átszótték a versengő nacionalizmusok nemzetépítő programjai.

A liberális értelmezés szerint az állampolgárság fogalma és az e jogi kötelékben megnyilvánuló állam iránti ragaszkodás a modernizációs folyamatok eredménye. Csakhogy a 19. század második felének Magyarországon még hangsúlyosan együtt élt a modernitás és a múlt öröksége: az 1867-es kiegyezést követően kiépülő modern polgári jogállam normái a rendi korszakból örökölt magatartásformákkal ötvöződtek. Gondolhatunk itt az évszázados felekezeti és földrajzi kötelékekre, de ide kell sorolnunk az uralkodó iránti alattvalói hűséget, a dinasztikus lojalitást is.

Alattvalói hűség

A kutatások azt jelzik, hogy a kiegyezés után sok tennivalója akadt a bécsi udvarnak és a magyarországi iskolarendszernek a kedvező uralkodói imázs kialakítása érdekében. Tagadhatatlan azonban, hogy a 19. század végére fokozatosan megváltozott a közhangulat. A családi tragédiáktól sújtott idős király iránti rokonszenv megnőtt.¹⁵ Ferenc József szinte egyedülként testesítette meg a nemzetek feletti állampatrióta értékrendet. Az iránta érzett lojalitás ugyanakkor összefért egy szűkebb földrajzi területre vonatkozó erős hazafisággal (tartományi, etnikai kötődéssel) és esetenként a birodalom más népeivel szembeni nyílt ellenérzéssel is.¹⁶ Ráadásul a király iránti lojalitás kikerülhetővé tette az államközösség egésze melletti elköteleződést.¹⁷ Mint közismert, Ferenc József megkövetelte a személye iránti hűség személyes kinyilvánítását, amelyet széles kinevezési joga is tovább erősített: történészi becslések szerint hosszú uralkodása alatt audienciáin négyszázezer kérvényezőt és a kinevezéséért köszönetet mondó alattvalót fogadhatott, ezt a feladatot nem bízta tehát a modern államgépezetre, hanem kitartóan élt feudális előjogával.¹⁸

A magyar politikai elit ugyanakkor az uralkodótól eltérően értelmezte a lojalitást: a modern állampolgári lojalitás részeként tekintettek a királyhűségekre, és próbálták elválasztani azt az idejétmúlt, személyhez kötött, feudális jellegű elköteleződéstől. „A népeket többé nem hűbérviszonynak jobbágykötelékei csatolják a trónusokhoz, hanem a nemzeti öntudatnak a közössége” – így vélekedett például Hock János 1904-ben az uralkodó iránti lojalitásról.¹⁹

A tradicionális királyhűség és a modern állampolgári lojalitás közötti feszültséget jól érzékelteti a korszakban a tisztviselők számára kötelező hivatali eskü ügye. A dualizmus korára ezen eskütételek már veszítettek korábbi jogi funkciójukból, s egyre inkább szim-

15 Cieger András: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról*. Bp., 2018. 101–105.

16 *The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. Ed. Laurence Cole – Daniel Unowsky. New York, 2009.

17 Somogyi: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban*, 45–46.

18 Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Bp., 1988. 185.

19 *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló*. I–XXXI. Bp., 1902–1905. (= Képviselőházi napló 1901.) XXVI. [1904. július 12.] 387. Hasonlót olvashatunk például Tisza István egyik megszólalásában is: uo. XXI. [1904. január 8.] 187.

bolikussá váltak, ugyanakkor az állami közszolgálat kiépülésével a hűségükre kötelezettek köre jelentősen kibővült. A korábbi századoktól eltérően az uralkodó iránti engedelmességet ugyan már nem, de a király (és az alkotmány) iránti hűséget továbbra is tartalmazták az esküszövegek.²⁰ Am e rítus a függetlenségi és demokrata ellenzék egyes képviselőinek szemében így is elavultnak tűnt. Kritikájuk lényegét pontosan tükrözik Vázsonyi Vilmosnak 1907-ben, a vasúti szolgálati rendtartásról szóló törvényjavaslat tárgyalása során elhangzott szavai:

„... Magyarországon, ahol a királyi intézmény az alkotmánynak darabja, tisztán az abszolútizmus céljait szolgálja mindig az az esküszöveg, a mely az alkotmánytól különválasztott királyt ismer. Én az alkotmánytól különválasztott királyt nem ismerem, és annak nem is tartozom engedelmisséggel. Az alkotmány már magában foglalja az alkotmánytiszteletet, magában foglalja a királytiszteletet, és ahol az igazi alkotmánytisztelet megvan, ott a lojalitás szót bátran ki lehet törölni a politika szótárából és helyettesíteni lehet a törvénytisztelettel és alkotmánytisztelettel, azon törvény- és alkotmánytisztelettel, amelyből a király jogait meríti és amelynek alapján tartozunk iránta tisztelettel.”²¹

Fontos azonban kiemelni, hogy aktuálpolitikai célok következtében módosulhatott vagy bővíthetett az egyébként többnyire pártfüggetlen narratíva a királyhűségről. Így például a századforduló parlamenti vitáiban az ellenzék többször szóba hozta, hogy bírálható-e a végrehajtó hatalom terén széles uralkodói jogkörökkel rendelkező király. Ezzel összefüggésben az ellenzéki politikusok kísérletet tettek a királyhűség meghatározására, főképp az „illojalitás” vádjával szemben. A képviselők abban egyetértettek kormánypárti társaikkal, hogy a királyhűség és a hazaszeretet összetartozó érzések, ám elválasztották a modern jellegű és a polgári erényekkel kapcsolatba hozható királyhűséget az általuk „hiperlojalitásnak” és „kordivatnak” vélt, feudális viszonyokra jellemző szolgai lojalitással, amelyre a magyar társadalom betegségeként tekintettek.²²

Az állampolgári és alattvalói lojalitás összekapcsolódott a népiskolai tananyagban is a törvénytisztelet, az állampolgári kötelelességek (például az adózás, a hadkötelezettség) és az uralkodó iránti tisztelet összekötése révén. Mindez sajátos módon mutatkozik meg a korszak verbális királlysértési pereiben. Az ügyeket áttekintve megállapítható, hogy a bűnesetek elkövetői többnyire a szegényparaszti és a kisiparos, kiskereskedői (ideértve a segédek is) rétegekből kerültek ki, az elítéltek száma pedig a Csemegi-kódex bevezetését (1880) követő három évtized alatt megnégyszereződött: az 1880-as években összesen 102, az 1900-as évtized során 415 személy, viszont a háború kezdő évében, 1914-ben már

20 Julia Bavouzet: Les usages du serment officiel des fonctionnaires hongrois de la Double Monarchie. In: *La question du serment. De l'âge du prince à l'ère des peuples*. Ed. Hervé Bismuth – Fritz Taubert. Bruxelles – Berlin, 2020. 1–13.

21 Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. *Képviselőház. Napló*. I–XXVI. Bp., 1906–1910. X. [1907. június 6.] 77.

22 Matolcsi Réka: „A király igazsága és a nemzet igazsága”. Egy 1903-as királlysértési sajtóper tanulságai. *Történelmi Szemle* 63 (2021) 99–118.

212 fő kapott büntetést. A magyarországi adatokat összevethetjük a Monarchia másik felével is: Ausztriában 1867 és 1913 között évente 200 és 350 között mozgott az elítéltek száma,²³ ami jóval magasabb szám, mint a Lajtán inneni. (E jelentős eltérés okainak feltárása még további kutatásokat igényel.)

Ezek az esetek rámutatnak a korabeli nyilvános diskurzusban felbukkanó lojalitáskonfliktusok, a felekezeti-etnikai kötődések és a királyhűség közötti ellentétek társadalmi jelenlétére. Kitűnik például, hogy a háborút megelőző időszakban legfeljebb a nemzeti aktivisták szemében értékelődött át a királyhűség, azaz Ferenc József védelmező szerepének igénye továbbra is jelentős lehetett a nem magyar anyanyelvű, alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó emberek körében. Mindez tehát – Tara Zahra megállapításait árnyalva – önmagában nem jelentett nemzeti közömbösséget. Ugyancsak nem tekinthető a magyar etnikumú csoportok nemzeti és/vagy politikai közömbösségének az 1848-as értékekkel, érzelmekkel összefüggő ügyek hiánya a verbális királlysértési perekben. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy a társadalom toleránsabb lehetett az uralkodót érintő kritikákkal, ha azok összekapcsolódtak függetlenségi sérelmekkel. Úgy véljük, hogy azon kisszámú ilyen típusú ügy mögött, amely mégis az ügyészek szeme elé került, a feljelentők eltúlzott lojalitása, az anyagi előnyszerzés vagy a hivatali előrelépés vágya, a hatósági személyek vagy köztisztviselők esetében pedig a kötelesség elmulasztásának következményeitől való félelem állhatott.

Összességében e bűnesetek nem a királyhűség általános megrendülését mutatják, hanem az alattvalói politikai kultúra sajátosságára világítanak rá: az elkövetők rendelkeztek bizonyos ismeretekkel az intézményrendszerrel és hierarchiáról vagy a kormányzati döntésekről, ám az ezekkel kapcsolatos elégedetlenségük az uralkodó hibáztatásában fejeződött ki, és ilyenkor a felé irányuló bizalom időlegesen megkérdőjeleződhetett. A király mint „jó atya” képében egyszerre tükröződött a parasztság tradicionális királyhite és a modern, állampolgári lojalitást felépíteni akaró elemi oktatás hatása, illetve a Ferenc József iránti – sokáig mesterségesen táplált – szimpátia is.²⁴

Állampolgári lojalitás és nemzeti identitás viszonya – szimbolikus mezőben

A tradicionális kötődések tovább élése ellenére kijelenthető, hogy a 19. század második felében kiépülő modern polgári állam új igazodási pontként jelent meg az emberek életében. Az adóztatás, az igazságszolgáltatás, a közigazgatási előírások, később a házassági jog stb. révén a központi intézmények és szabályok egyre inkább a mindennapok részévé váltak. A homogenizáló és sok esetben centralizáló modern államok emellett komoly

23 Philip Czech: *Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbube. Majestätsbeleidigung unter Kaiser Franz Joseph*. Wien–Köln–Weimar, 2010. 262.

24 Részletesen lásd Matolcsi Réka: Szóbeli királlysértési ügyek a dualizmus idején (1891–1913). *Századok* 156 (2022) 329–356. További kutatásokat igényel annak vizsgálata, hogy az alattvalói kultúrát miképpen értékelhetjük a parasztság politikához fűződő viszonyának kontextusában.

lojalitáselvárást is támasztottak a polgárok felé, mellyel igyekeztek felülírni minden addigi etnikai, felekezeti és lokális elköteleződést.²⁵ Ehhez számos esetben a szimbolikus politizálást használták eszközü. A jelképeknek és ünnepi szertartásoknak ugyanis egyszerre van konzerváló és megújító ereje: megerősíthetik a fennálló rendszerbe vetett hitet, növelhetik a társadalom lojalitását, de egyúttal a jövőre nézve is felhatalmazást biztosíthatnak a hatalom birtokosai számára.

Az osztrák–magyar kiegyezés szabad utat adott az államépítő magyar nacionalizmusnak. A magyar liberálisok a széles belügyi autonómiát egyre inkább az ezeréves múlttal rendelkező önálló államiság és a nemzetiségekkel szembeni szupremácia hangoztatására használták fel. Mindehhez pedig erőteljesen igénybe vették a szimbolikus politizálás vizuális eszközeit: a zászlót és a címet. E két jelkép volt ugyanis a leginkább tömegesíthető és gyorsan elterjeszhető, sőt a látványos térfoglalásra is kiválóan alkalmas eszközöknek bizonyultak, hiszen képesek magukba sűríteni és átélhetővé tenni olyan bonyolult politikai tartalmakat, mint például az állami szuverenitás, az alkotmányos patriotizmus vagy a nemzeti identitás. A címer és a zászló ugyanakkor sérülékeny és könnyen eltávolítható jelkép, ráadásul nagy megosztó erővel bír, ezért konfliktusgeneráló hatása is volt, amely időnként fizikai erőszakba torkolt.²⁶

A 19. század utolsó harmadában a nemzeti színek elterjedése egyszerre zajlott spon-tán módon, valamint a kormányzat által szervezett, nagyon is tudatos akciók révén. A kiegyezést követő évtizedekben a magyar állam jelképei – legalábbis a magyarok lakta területeken – a hétköznapiok részévé váltak. Selmeczi Kovács Attila néprajzi gyűjtéséből tudható, hogy – a számos pontatlan ábrázolás ellenére – lassanként rögzültek, kanonizálódtak e jelképek heraldikai elemei, sőt a kereskedelmi forgalomban minőségbiztosító áruvédjegyként kezdtek funkcionálni.²⁷ A magyar kormány 1883-ban már úgy ítélte meg, hogy a felségjelvények presztízsét törvénnyel kell védeni, magánhasználatát pedig központonlag ellenőrizni. Az 1883. évi XVIII. törvénycikk miniszterelnöki engedélyhez kötötte a Magyar Királyság egyesített, valamint Magyarország külön címerének (azaz a közép- és kiscímer) használatát. A törvény előírta, hogy csak erkölcsileg kifogástalan kérvényezők kiváló minőségű vagy országos ismertségű termékein tüntethetők fel az állami felségjelvények. Azok pedig, akik engedély nélkül használták az államcímet, két hónapig terjedő elzárásra és pénzbüntetésre számíthattak.

A törvény kihirdetését követő első évben összesen 163 cég és egyesület kapott engedélyt a címerhasználatra, majd újabb fél év alatt további 57 folyamodó (a későbbiekben

25 Így történt ez a közigazgatás központi átszervezésével például Franciaországban és nagyrészt Magyarországon is. Vö. Marie-Vic Ozouf Marignier: A centralizáció és a társadalmi kötődés. Vita a 19. század első felének Franciaországában. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk. Czoch Gábor – Sonkoly Gábor. Debrecen, 2001. 137–150.; Cieger András: Konfliktusok a tér körül. Kormányzati területrendezési törekvések és a lokális identitás elbeszélései az 1870-es években Magyarországon. In: *Terek, tervek, történetek*. Szerk. uő. Bp., 2011. (Az identitás történetének térbeli kere-
teit 2) 101–120.

26 Gabriella Elgenius: *Symbols of Nations and Nationalism. Celebrating Nationhood*. Houndmills – New York, 2011. 1–26.

27 Selmeczi Kovács Attila: *Nemzeti jelképek a magyar népművészetben*. Bp., 2014.

az új kérvények éves száma már ennél alacsonyabb volt). Az elutasított kérvényekből kiolvasható, hogy a kormányzat egyrészt azokat az osztrák vállalatokat kívánta visszaszorítani, amelyek üzleti megfontolásból saját termékeikre a magyar címet helyezték, hogy így növeljék magyarországi eladásait. Másrészt meg akarta szabadítani a magyar állam jelképeit az osztrák jellegtől (a császári sastól), ezzel is az ország belső autonómiáját hangsúlyozva.

A magyar hatóságok azonban nem számoltak azzal, hogy egyes vállalkozók nem a két államcímert, hanem – üzleti, politikai stb. megfontolásból – például Erdély vagy Horvátország saját címerét szeretnék használni. Elsősorban a szász városok (például Brassó, Segesvár) vállalkozói ragaszkodtak a magyar koronát nem tartalmazó régi erdélyi címerhez,²⁸ a horvát kérvényezők pedig áruikon inkább a horvát címet kívánták szerepeltetni. Mivel a törvény megalkotói nem gondoltak arra előzetesen, hogy a magyar államiság átfogó eszméjével szemben a regionális-etnikai identitások szimbolikus kinyilvánítása is sor kerülhet, a kormányzat kénytelen volt dodonai választ adni a folyamodóknak: egyik alternatív címet sem engedélyezhetik, mivel azokra nem terjed ki a törvény hatálya, de ugyanebből kifolyólag a hatóságok nem is gátolhatják meg ezen jelképek használatát.²⁹

A bátortalan kezdet ellenére az állami felségjelvények elterjesztése folytatódott. A belügyminiszter 1895-ben felszólította a településeket, hogy „minden középületknél s közzintézeteknél minden nyilvános ünnepek alkalmával, és minden magyar hajókon a nemzeti lobogó és ország címere használtassék”, mert a címer „a magyar államiságnak leghatározottabb külső kifejezését képezi”.³⁰ A miniszter később pontosította a középület fogalmát, amelybe immár beleértette az egyházi és a magániskolákat is (de a templomokat nem), mert azok „mint a magyar állam és a magyar kultúra céljait szolgáló intézetek az állam fennhatósága és felügyeleti jogánál fogva a magyar állami organizmus ezeréves részei gyanánt tekinthetők”.³¹ A kormány a megyék, városok és intézmények számára 25 ezer példányban elkészíttette és megküldte a magyar állam címerének javított rajzát, és a továbbiakban elvárta a lobogó és a címer egységes alkalmazását például a millenniumi ünnepségek idején. A magyar állam tehát ezzel kikényszerített lojalitáspróbának vetette alá állampolgárait.

A jogszabály azonban nem tisztázta, hogy mely ünnepek azok, amikor mindenképp ki kell tűzni az állami címeres lobogót. E kérdésre végül egy 1898-ban kiadott belügyminiszteri rendelet válaszolt, amely Szent István napját (augusztus 20.), az 1848-as sarkalatos törvények szentesítésének dátumát (április 11.), valamint a mindenkori uralkodó

28 Lásd pl. M. Fleischer & Comp. brassói mészáros és borkereskedő és Teutsch B. József segesvári borkereskedő kérvényét. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Miniszterelnökség, K 26. 1883-VI-1191. 2682., 3883.

29 A kérvényező cégek és egyesületek iratait lásd MNL OL K 26. 1884-I.A.4-1751.

30 A m. kir. belügyminiszter 1895. évi 88.155. számú körrendelete, valamennyi törvényhatósághoz, nyilvános ünnepek alkalmával az országos címerrel ellátott nemzeti lobogónak használata iránt. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 29. évf. Bp., 1895. 1119.

31 Középületeknek a címeres lobogóval díszítése tárgyában. MNL OL K 26. 1904-XLI-973.

születésnapjának megünneplését (Ferenc József esetében: augusztus 18.) tette kötelezővé.³² A rendelet tételesen felsorolta azokat az épületeket is, amelyekre mindenképp ki kell tűzni a címeres állami zászlót. A szöveg külön megemlíti Horvátországot, ahol csak azokon a hivatali épületeken kell alkalmazni a magyar korona országainak egyesített címerével ellátott lobogót, amelyek az 1868. évi XXX. törvénycikk értelmében közös feladatokat látnak el.³³

A nem magyarok által lakott országrészekben a magyar trikolor megjelenése, benne az egyesített, közös címerrel a magyar állam térfoglalásának lett a szimbolikus eszköze. A központi kormányzat ösztönzésére kitűzött zászlók, a hivatalok homlokzatán elhelyezett magyar feliratú címerek, valamint az állami felségjelvények kulturális egyesületek általi használata nem az összetartozást, hanem sokkal inkább a szembenállást erősítette a magyarok és a királyság más népei között.³⁴ A nem magyar lakosság egyre inkább a „színek harca”-ként, a magyar kulturális nacionalizmus látványos akciójaként értelmezte az ilyen eseményeket³⁵ és ennek megfelelően válaszolt rá saját – úgyszintén csak ekkoriban megszilárduló – nemzeti jelképeinek erőteljes használatával, vagy a magyar állam iránti lojalitás esetenkénti elutasításával.

Az ilyen szimbolikus konfliktusok elemzése arra is rávilágít, hogy a tömegek nemzeti identitásának elmélyülése jelentős részben tudatos tanulási folyamat eredménye, az emberek átpolitizálásában és nemzetiesítésében pedig a vizuális szimbólumokra fontos szerep hárult. A horvát parasztok például nem automatikusan követték a felülről előírt „nemzeti” rítusokat és jelképeket, hanem el kellett velük fogadtatni azokat. Az 1880–90-es évek magyarelles konfliktusaiban többször előfordult, hogy a magyar zászló mellett a horvát jelképeket is megromgálták, és nemcsak azért, mert iskolázatlanságuk miatt nem ismerték fel a megfelelő heraldikai elemeket, hanem mert hajlamosak voltak minden hivatalos címet általánosan a felettük álló állami és helyi bürokráciával, valamint az adóztatással azonosítani.³⁶ Úgy tűnik ugyanakkor, hogy ez a tanulási folyamat viszonylag gyorsan, a 20. század elejére döntően lezajlott: a nemzeti jelképek Horvátországban is megszilárdultak és szakralizálódtak.

A nem magyarok által sűrűn lakott országrészek esetén e szimbolikus térfoglalási akciók egyaránt értékelhetők belső gyarmatosításként vagy a határvidékek nemzetiesí-

32 A m. kir. belügyminiszter 1898. évi 4.642. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, a címeres nemzeti lobogónak nyilvános ünnepek alkalmával való kitűzése tárgyában. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 32. évf. Bp., 1898. 656–689.

33 A kérdéstről részletesen lásd Cieger András: *Symbolic Representation of Croatian–Hungarian State Relations after 1868*. In: *The Croatian–Hungarian Settlement of 1868. Origin and Reality*. Ed. Vlasta Švoger et al. Zagreb, 2021. 133–154.

34 Például a magyar honfoglalás ezredik évfordulójára rendezett ünnepségek évében, 1896-ban a belügyminisztériumi jelentés 18 (nemzetiségi) zászlósértést sorol fel, de később kettőt töröltek a listáról. Lásd A nemzetiségi agitatók ellen szükséges törvényhozási rendelkezések. MNL OL K 26. 1896-XII-9862.

35 Pál Judit: *Színek „háborúja”*. A zászló mint nemzeti jelkép Erdélyben 1848-ban és az erdélyi politikai elitiek. *Századok* 147 (2013) 689–710.

36 Stefano Petrungraro: *Popular Protest Against Hungarian Symbols in Croatia (1883–1903). A Study in Visual History*. *Cultural and Social History. The Journal of the Social History Society* 13 (2016) 503–520. Ugyancsak ez a lassú és korlátozott tanulási folyamat figyelhető meg a román parasztnál is. Vö. Berecz Ágoston: *Paraszti nacionalizmus alulnézetből*. Románok a dualista Magyarországon. *Századok* 155 (2021) 547–574.

téseként, amikor a civilizatórikus és a magyarság szupremáciáját hirdető állam megpróbálja kitölteni a rendelkezésére álló teret és homogenizálni a kisebb-nagyobb etnikai és történeti közösségeket.³⁷ Mindez azonban csak részlegesen sikerülhetett: a területi-történeti alapú autonómiákat felszámolták (például megszüntették a jászok, kunok, az erdélyi szászok közigazgatási különállását), ám a legtöbb etnikai közösség képes volt megőrizni nyelvét, vallását és kultúráját.

Simon Harrison antropológus tipológiája szerint e verseny tétje a „rivális csoportok identitás-szimbólumai közötti rangsor megállapítása”, egyfajta „vizuális dicsekvés”.³⁸ A szóban forgó versenyben fokozott jelentősége van a minél dicsőbb és minél régebbi múltra való hivatkozásnak, a legitimáló történeti érveknek, a szimbólumok méretének és egymáshoz való viszonyának. A dualista Magyarországon e törekvések nem voltak sikeresek, a magyar állam a szimbolikus konfliktusokban, e kikényszerített lojalitáspróbák során gyakran alulmaradt. A csendőri statisztikák szerint ugyanakkor a világháború kitöréséig az államellenes bűncselekmények (például a hűtlenség, lázadás, alkotmány elleni izgatások) száma a nemzetiségi területeken sem volt magas,³⁹ azaz a mindennapokban (ha békén hagyták őket) az ott élő emberek zöme lojálisnak – vagy legalábbis passzívnak – bizonyult a magyar állam irányában.

---

37 Gerő András: Birodalom gyarmat nélkül. In: uő: *Szétszakított múlt*. Bp., 2012. 145–170.; Rogers Brubaker: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996. 86–93.

38 Simon Harrison: A szimbolikus konfliktus négy típusa. In: *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Szerk. Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt. Bp., 2000. 193–211.

39 Vö. Tevékenységi kimutatás. A csendőrkerületekben teljesített közbiztonsági szolgálatokról. In: *A magyar királyi csendőrség zsebkönyve*. Bp., 1893–1918.

CONTENTS

Judit Klement – Orsolya Manhercz <i>In Honour of Éva Somogyi</i>	5
Ágnes Deák <i>The Wise but Timid Fabius Cunctator: Count Móric Esterházy</i>	7
Imre Ress <i>The Legend of the Royal Sanction for Act LXII of the Croatian Law of 1861, and its Legitimization Function</i>	29
Virág Vér Eszter <i>Empress Elizabeth in Hungary in the Summer of 1866: Reception, Memory, Myth</i>	43
Orsolya Manhercz <i>“My God, My God, Henceforth Buda Will Be the Imperial Seat”. Court Life at Pest-Buda in the 19th Century</i>	65
András Cieger – Réka Matolcsi <i>Fidelity to the King, Citizen Loyalty and National Identity. Multiple Loyalties in Hungary of Austro-Hungarian Monarchy</i>	87
Iván Ifj. Bertényi <i>The Social Background of the Delegation Members elected by the Upper Chamber</i>	99
Gábor Gyáni <i>Socialization in the Aristocratic Families</i>	123
Miklós Konrád <i>Sporting Life, Modernisation, and Antisemitism in Hungary, 1867–1914</i>	139
Judit Klement <i>Budapest and the Mills, 1841–2008</i>	155

E számunk szerzői

Ifj. Bertényi Iván, tudományos igazgató-helyettes, Collegium Hungaricum Bécs, igazgató, Bécsi Magyar Történelmi Intézet ● Cieger András, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK TTI, Újkori osztály ● Deák Ágnes, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Modernkori Magyar Történelmi Tanszék ● Gyáni Gábor, kutató professor emeritus, BTK TTI, Újkori osztály ● Klement Judit, tudományos munkatárs, BTK TTI, Újkori osztály, docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Atelier Interdiszciplináris Történelmi Tanszék ● Konrád Miklós, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Újkori osztály ● Manhercz Orsolya, adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Tanszék ● Matolcsi Réka, doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola ● Ress Imre, nyugdíjas tudományos főmunkatárs, BTK TTI ● Vér Eszter Virág, alapító kutató, Monarchikum Kutatócsoport

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

